

Wpływ uprzedniej aktywizacji automatycznego vs refleksyjnego systemu wartościowania na operowanie pojęciami aksjologicznymi u osób o różnym stopniu ich ukształtowania

Dorota Rutkowska¹

Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski

THE INFLUENCE OF PREVIOUS
AUTOMATIC AND REFLEXIVE EVALUATION SYSTEM ACTIVATION
ON OPERATING THE AXIOLOGICAL CONCEPTS
IN PEOPLE WITH DIFFERENT LEVEL OF AXIOLOGICAL VALUES DEVELOPMENT

Abstract. In the study the two different evaluation systems were assumed – the automatic system based on the affective reactions and the reflexive system based on the articulated evaluative standards. The studies were the attempts to cover time characteristics of operating axiological concepts, which are claimed to be typical for the reflexive system in conditions of separate activation each of the evaluation systems and in people differentiated by the level of the personal set of axiological concepts development. Two studies with 117 participants were conducted. The task on categorizing the verbal labels of axiological concepts in the modified Implicit Association Test was used to measure the speed of operating this sort of concepts. In Study I the categorization demanded less reflexive operations whereas in Study II it demanded more deliberative approach. The findings show that reflexive system activation made the time of operating the axiological concepts longer only for people with less developed personal set of axiological concepts in the situation which did not demand using subjective deliberative standards. More developed personal set of axiological concepts was connected with operating axiological concepts faster, which was independent of the type of evaluation system activated in the study.

W doniesieniach z badań eksperymentalnych dotyczących procesów wartościowania przeważają wyniki wskazujące na zjawiska zachodzące poza świadomą kontrolą podmiotu (Bargh, 1999; Greenwald, Banaji, 1995; Jarymowicz, Ohme, 1997; 2001; Ohme, Jarymowicz, 1999; Ohme, Jarymowicz, Reykowski, 2001), określane mianem automatycznych (Bargh, 1994; 1999). Znaczna część tych danych dotyczy przetwarzania utajonych informacji o charakterze afektywnym. Wyniki badań psychologicznych potwierdzają też prace neurofizjologów, wskazujące na neuroanatomiczne podłoże pierwszeństwa zjawisk afektywnych w procesie przetwarzania informacji (LeDoux, 1998; 2000). W kontekście doniesień empirycznych dotyczących pozaświadomego wpływu afektu na procesy wartościowania pojawiają się pytania o regulacyjny status procesów świadomych (Bargh, 1999; Damasio, 2000; Jarymowicz, 2001) oraz o relacje między regulacją podmiotową a zjawiskami natury afektywno-automatycznej.

DWA SYSTEMY WARTOŚCIOWANIA

Wartościowanie może przyjmować formę reakcji afektywnej i/lub sądu ewaluatywnego. Doświadczenie pokazuje, że sądy ewaluatywne często bywają oparte na nieświadomianych reakcjach afektywnych. Wskazuje się jednak na to, iż podłożem sądów wartościujących, oprócz reakcji afektywnych, może być system wyartykułowanych i reprezentowanych w umyśle przesłanek, pochodnych poznawczo-intelektualnego operowania informacjami (Czapiński, 1988a; Gołąb, 1978; 1999; Gołąb, Reykowski, 1985; Reykowski, 1988; 1990). Tezy te doprowadziły do przyjęcia przez zespół, w którym powstały prezentowane badania, założeń i formułowanych na ich podstawie hipotez o istnieniu dwóch systemów wartościowania: automatycznego i refleksyjnego (Jarymowicz, 2001).

Automatyczny system wartościowania wiąże się z reagowaniem afektywnym. Jest to system pierwotny w sensie filo- i ontogenetycznym, a jego podłoże neuroanatomiczne lokalizowane jest w strukturach pozakorowych, głównie w obszarze ciała migdałowatego (LeDoux, 1998; 2000; Damasio, 1999; 2000). Reakcje afektywne pojawiają się jako pierwsze w odpowiedzi na stymulację, ponieważ informacje z obwodu docierają do tych struktur szybciej niż do nowej kory.

Refleksyjny system wartościowania wiąże się ze specyficzną ludzką zdolnością tworzenia złożonych

---

¹Adres do korespondencji: Wydział Psychologii, Uniwersytet Warszawski, ul. Stawki 5/7, 00-183 Warszawa.

DOROTA RUTKOWSKA

struktur umysłowych, które wyrażają się wyartykułowanymi przesłankami oceniania i stanowią układ odniesienia dla dokonywanych wartościowań. Jest to więc system filo- i ontogenetycznie późniejszy. Jego podłoże neuroanatomiczne lokalizowane jest w obszarze nowej kory, przez co działanie tego systemu cechuje znaczna złożoność, a zarazem czasochłonność (por. Jarymowicz, 1997; 1999; LeDoux, 1998; 2000).

Obydwa systemy wartościowania mogą wchodzić w interakcje. Z badań prowadzonych w paradygmacie afektywnego poprzedzania wynika, iż pobudzenie systemu afektywnego może w sposób utajony przed świadomością nadawać kierunek formułowanym ocenom – zarówno wtedy, kiedy reakcje afektywne wzbudzone są przez bodźce niedostępne świadomości (Murphy, Zajonc, 1994), jak i wówczas, gdy bodźce te są potencjalnie dostępne, ale pozostają poza uwagą podmiotu (Maison, 1997).

Z kolei system automatyczny może podlegać modyfikującym wpływom procesów poznawczych wtedy, gdy do powstawania reakcji afektywnych dochodzi wtórnie wobec poznawczo-intelektualnego przetwarzania informacji (Jarymowicz, 1999; LeDoux, 1998). Co więcej, w wyniku warunkowania i procesów habituacji poszerza się ilość bodźców, na które system może zareagować w sposób zautomatyzowany (Jarymowicz, 1997; Greenwald, Banaji, 1995).

Badania wykazują, że nie wszystkie osoby w równym stopniu ulegają wpływom afektu na formułowanie ocen. Czynnikiem zapośredniczającym ów wpływ może być zarówno poziom ukształtowania schematu własnej osoby (wyrażający się stopniem jego odrębności od schematów dotyczących innych ludzi), implikujący gotowość podmiotu do oceniania refleksyjnego (Jarymowicz, Karwowska, 2001), jak i stopień złożoności schematów odnoszących się do ocenianych obiektów (Piber-Dąbrowska, 2001).

Jeśli przyjąć, że najbardziej specyficzny przejaw refleksyjnego systemu wartościowania stanowią wartości aksjologiczne (takie jak odpowiedzialność, równość, uczciwość), wydaje się uzasadnione to, aby oczekiwać, że wśród czynników podmiotowych, które mogą modyfikować zależność podmiotu od sytuacyjnie wzbudzonego afektu, są cechy systemu wartości, którym dysponuje podmiot.

PODSTAWY WARTOŚCIOWAŃ REFLEKSYJNYCH

Wartościowanie refleksyjne zależy od rozwoju i operowania strukturami wiedzy stanowiącymi przesłanki oceniania, jakimi są standardy ewaluatywne (Gołąb, Reykowski, 1985; Reykowski, 1988; 1990). Różnią się one od innych standardów wartościowania (takich jak standardy homeostatyczne i afektywne) wyartykułowaniem i dostępnością: podmiot zdaje sobie sprawę z kryteriów dokonywanych ocen. Szczególny rodzaj standardów ewaluatywnych stanowią standardy aksjologiczne – nadrzędne reguły operowania całym systemem (por. Gołąb, Reykowski, 1985; Reykowski, 1988; 1990). Standardy te przejawiają się zbiorem wyartykułowanych i zdefiniowanych abstrakcyjnych wartości etycznych i ideowych.

Wskazówek dla analizy cech osobistego systemu wartości, sprzyjających niezależności sądów wartościujących od doraźnych wpływów afektywnych, dostarczają koncepcje rozwoju moralnego. Wedle ich tezy, rozwój przebiega poprzez internalizację zewnątrzpochodnych zasad ku autonomii moralnej opartej na tworzeniu i rozumieniu reguł postępowania oraz osobistej aprobacie człowieka dla uznawanych zasad moralnych (Kohlberg, 1976; Piaget, 1967). W tym kontekście można przyjąć, że standardy aksjologiczne mają genezę kulturową – ich przekaz dokonuje się za pośrednictwem systemu kar i nagród społecznych, modelowania oraz wpływu autorytetów i grup odniesienia, a także za pośrednictwem języka.

Niektórzy autorzy wskazują, że geneza wszelkich wyartykułowanych standardów ewaluacji może być dwojaka. Maria Jarymowicz (1997) przyjmuje, że u podłoża standardów leżą albo doświadczenia emocjonalne (pochodne od odczuwanych stanów przyjemności i przykrości związanych ze stanami organizmu oraz karami i nagrodami społecznymi), albo operacje intelektualne oparte na wiedzy wykraczającej poza bezpośrednie doświadczenie. Reakcje afektywne oraz operowania refleksją jako podstawa formułowanych sądów mogą być ontogenetycznie sprzężone lub przebiegać względnie niezależnie. Przykładem operowania aksjologicznych standardów o genezie afektywnej może być opowiadanie się za „wolnością, równością i braterstwem” nawet wtedy, gdy nie dysponuje się definicjami tych pojęć, a ich stosowanie jest ograniczone do znajomości samych tylko etykietek słownych. Natomiast tworzenie się struktur pojęciowych wymaga podmiotowej aktywności intelektualno-poznawczej, stawiania pytań samemu sobie, formułowania definicji i poszukiwania przesłanek oraz desygnatów.

Dlatego wydaje się uzasadnione, aby oczekiwać, że podstawę niezależności od automatycznych wartościowań może stanowić nie sam fakt dysponowania wyartykułowanymi przesłankami dokonywanych ocen w postaci etykietek słownych, lecz to, że przesłanki te zostały „intelektualnie opracowane” i wypełnione przez podmiot specyficzną treścią. Gdy pojęcia zostaną powiązane z etykietami słownymi i w kodzie słownym zdefiniowane, wtedy stają się elementami aksjologicznych standardów wartościowania.

Reykowski (1990) zauważa, że autonomia podmiotowa może dotyczyć niezależności od aktualnych stanów popędowo-emocjonalnych organizmu, zdolności kierowania się zinternalizowanymi zasadami bez zewnętrznej

WPŁYW UPRZEDNIEJ AKTYWIZACJI SYSTEMU WARTOŚCIOWANIA ...

kontroli oraz do wypracowania własnego systemu moralnych zasad, które wchodzi w skład osobistego systemu aksjologicznego. Gołąb (1978) wiąże rozwój wartościowania pojęciowego z indywidualnym przetworzeniem obecnych w kulturze przesłanek stanowiących kryteria wartościowania. Wskazuje także, że uformowanie się pojęcia, które może stać się konkurencyjną wobec reakcji emocjonalnych przesłanką wartościowania, wymaga „aktu świadomej refleksji” (1978, s. 52). Obuchowski (1993), wprowadzając rozróżnienie na przedmiotowe (przejęte od otoczenia) i podmiotowe (wypracowane samodzielnie) standardy waluacji, podkreśla, że dopiero ten drugi rodzaj standardów decyduje o autonomii podmiotu.

Odrębność schematu własnej osoby jako warunek ukształtowania osobistego systemu pojęć aksjologicznych. Warunkiem jakichkolwiek (w tym aksjologicznych) „rozmów z samym sobą” jest ukształtowanie się poznawczej reprezentacji własnej osoby i pojęcia JA – co pozwala na wgląd w samego siebie, formowanie osobistych standardów wartościowania i samokontroli (Bobyk, 1981). Podmiotowy charakter regulacji zależy od rozwoju tożsamości – procesu opartego między innymi na różnicowaniu JA-INNI. W badaniach wykazywano, że ukształtowanie schematu JA, odróżnianego od schematów innych ludzi, stanowi podłoże świadomych wyborów i zdolności samokontroli (Jarymowicz, 1993; 1994; Wolak, 1993). Dane sugerują, że dotyczy to także kształtowania się osobistego systemu norm i wartości. Badania Krzemionki (1993) wykazały, że ludzie o niskim i wysokim stopniu odrębności JA-INNI różnią się rodzajem stosowanych standardów ewaluacji: pierwsi znacząco częściej niż drudzy stosowali standardy egocentryczne, zaś znacząco rzadziej – standardy nieegocentryczne. Podobny wynik uzyskała Szuster (1994): osoby o niskim stopniu odrębności JA-INNI charakteryzowały się przewagą koncentracji na standardach osobistych, zaś osoby o wysokim stopniu odrębności JA-INNI cechowała przewaga koncentracji na standardach pozasobistych. Pośrednio wynik ten świadczy o tym, że różnicowanie JA i nie-JA pociąga za sobą wiedzę o odmienności własnych i cudzych standardów. W badaniu Pawluczuka (1993) okazało się, że badani o niskim i wysokim stopniu odrębności standardów własnych i grupowych wykazali się różnym poziomem tolerancyjności wobec obcych. Badani reprezentujący brak różnicowania między normami grupowymi i własnymi oraz badani negujący normy grupowe (przy braku własnych norm, innych od grupowych) wykazali więcej przejawów nietolerancyjności wobec grupy obcej, aniżeli osoby, które miały wyartykułowane normy osobiste inne od grupowych.

Różnicowanie JA i nie-JA wiąże się zatem z odróżnieniem perspektywy własnej od cudzej za pomocą symboli językowych odnoszących się do abstrakcyjnych właściwości i wartości. Wymaga to od podmiotu wypracowania wiedzy o znaczeniu wyrażających je pojęć. Można przyjąć, że źródła takich wartości mają genezę w znacznej mierze intelektualną. Jeśli zdolność różnicowania JA i nie-JA jest warunkiem koniecznym kształtowania własnych standardów oceny w zakresie różnicowania między osobistymi cechami, celami i wartościami a cechami, celami i wartościami innych, to jednym z przejawów stopnia ukształtowania osobistego systemu pojęć aksjologicznych powinna być odrębność zbioru wartości uznawanych za ważne przez podmiot od wartości spostrzeganych przez innych jako ważne dla innych ludzi. Nadal jednak kwestia pomiaru właściwości systemu pojęć aksjologicznych pozostaje zagadnieniem złożonym, a postulowana odrębność tego systemu wydaje się tylko jednym z możliwych przejawów jego ukształtowania.

KONCEPCJA PREZENTOWANYCH BADAŃ

Przyjęto następujące założenia teoretyczne:

- (1) System automatyczny jest wynikiem zapisu doświadczenia, ma więc charakter bardziej uniwersalny – występuje zarówno u osób o słabo, jak i o wysoce rozwiniętym systemie refleksyjnym.
- (2) System automatyczny operuje szybciej niż system refleksyjny, bowiem w przypadku stymulacji obwodowych jest wzbudzany wcześniej, wiąże się z silniejszymi pobudzeniami wegetatywnymi dynamizującymi przebieg procesów psychicznych oraz charakteryzuje się większą subiektywną pewnością sądów, redukującą motywację do rozważnego oceniania, czego przejawem może być pochopne dokonywanie wartościowań.
- (3) System refleksyjny stanowi wynik celowej aktywności umysłowej – jest więc to system zróżnicowany indywidualnie. Specyficzną formę operowania tego systemu stanowią standardy aksjologiczne. Ich wpływ na zachowanie jest uzależniony od stopnia ich ukształtowania, które może przejawiać się wyodrębnieniem z kulturowego kontekstu osobistego systemu pojęć aksjologicznych.
- (4) System refleksyjny operuje wolniej niż system afektywny, ponieważ w przypadku stymulacji obwodowych jest wzbudzany później, wymaga zaangażowania złożonych operacji intelektualnych oraz charakteryzuje się mniejszą subiektywną pewnością sądów, co zwiększa motywację do rozważnego oceniania, której przejawem mogą być złożoność i stopniowalność dokonywanych wartościowań. Szybkość operowania systemem refleksyjnym może być zróżnicowana indywidualnie z uwagi na stopień jego ukształtowania.

W związku z uwzględnieniem szybkości operowania każdego z systemów wartościowania oraz złożoności

DOROTA RUTKOWSKA

procesów poznawczych, które temu towarzyszą, należy wziąć pod uwagę fakt, iż kwestia czasu potrzebnego do wykonania określonych operacji nie jest jednoznaczna (por. Nęcka, 2000). Z jednej strony wskazuje się na to, że im bardziej złożone operacje, tym wolniejszy ich przebieg. Z drugiej strony – znaczna sprawność w wykonywaniu operacji intelektualnych może skracać czas potrzebny do ich wykonania. W związku z tym, w badaniu prezentowanym w niniejszym artykule, sformułowano także następujące założenia operacyjne:

(1) Etykiety słowne, odnoszące się do pojęć aksjologicznych, mogą uruchamiać procesy przetwarzania informacji o mniejszym lub większym stopniu złożoności – w zależności od tego, czy są one powiązane z mniej, czy z bardziej złożonymi strukturami pojęciowymi.

(2) Tempo operowania pojęciami aksjologicznymi może być wynikiem zarówno stopnia złożoności procesów przetwarzania informacji zaangażowanych w operowanie takimi pojęciami, jak i stopnia sprawności w posługiwaniu się nimi.

BADANIE I

Pytania badawcze

Badanie I stanowiło próbę uchwycenia czasowej charakterystyki operowania pojęciami aksjologicznymi. Postawiono następujące pytania:

(1) Czy operowanie pojęciami aksjologicznymi przebiega szybciej pod wpływem uprzedniego, selektywnego wzbudzenia systemu automatycznego niż refleksyjnego?

(2) Czy stopień odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych może być czynnikiem różnicującym podatność na wpływ uprzedniej aktywizacji każdego z systemów wartościowania?

Hipotezy badawcze

Sformułowano trzy hipotezy:

Hipoteza I: Tempo operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych jest szybsze w warunkach uprzedniego wzbudzenia automatycznego systemu wartościowania niż w warunkach wzbudzenia systemu refleksyjnego.

W kolejnych dwóch hipotezach uwzględniono zmienną „stopień odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych”, jednak ze względu na pilotażowe wykorzystanie tej zmiennej w badaniu I odnoszące się do niej hipotezy sformułowano bezkierunkowo.

Hipoteza II: Tempo operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych jest inne u osób o relatywnie wysokim niż u osób o relatywnie niskim stopniu odrębności osobistego zbioru takich pojęć.

Trzecia hipoteza odnosiła się do interakcji rodzaju wzbudzonego systemu wartościowania oraz stopnia odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych i opierała się na założeniu, że selektywne wzbudzenie automatycznego systemu wartościowania ze względu na jego uniwersalność wyznacza podobną charakterystykę funkcjonowania u różnych ludzi. Z kolei wzbudzenie systemu refleksyjnego powinno prowadzić do innych rezultatów u osób o różnym stopniu rozwinięcia tego systemu.

Hipoteza III: Tempo operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych u osób o różnym stopniu odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych będzie: (1) podobne w warunkach wzbudzenia systemu automatycznego; (2) różne w warunkach wzbudzenia systemu refleksyjnego.

Metoda badania

Hipotezy weryfikowano w schemacie międzygrupowym: zastosowano dwa warunki manipulacji eksperymentalnej (selektywne wzbudzenie automatycznego i refleksyjnego systemu wartościowania) i warunek kontrolny oraz wyłoniono po dwie grupy różniące się stopniem odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych.

Sposób pomiaru i wskaźnik zmiennej zależnej. Zmienna zależna – tempo operowania pojęciami aksjologicznymi – została zoperacjonalizowana poprzez czas kategoryzacji etykiet słownych oznaczających takie pojęcia.

Jako materiał słowny podlegający kategoryzacji w badaniu I wykorzystano listę 16 etykiet słownych pojęć aksjologicznych (takich jak rozwój, odpowiedzialność itp.), odniesionych do dwóch klas obiektów: narodu i ojczyzny vs ludzkości i całego świata. W ten sposób powstały dwie kategorie określone mianem wartości lokalnych i ogólnych. Kategoryzację tę uznano za zadanie stosunkowo proste poznawczo, w mniejszym stopniu angażujące refleksję ze względu na obecność kontekstu obiektu.

Do pomiaru zmiennej zależnej wykorzystano technikę komputerową – Test Utajonych Skojarzeń (*Implicit Association Test* – IAT; por. Greenwald, McGhee, Schwartz, 1998; Maison, Bruin, 1999). W tej metodzie dokonuje się pomiaru czasu i poprawności wykonywania kategoryzacji obiektów i zjawisk reprezentowanych

WPŁYW UPRZEDNIEJ AKTYWIZACJI SYSTEMU WARTOŚCIOWANIA ...

przez bodźce werbalne. Wszystkie bodźce w zadaniach składających się na tę technikę prezentowane są w kolejności losowej.

Zadanie osób badanych polegało na kategoryzowaniu etykiet słownych (takich jak np. „bezpieczeństwo Polski” lub „bezpieczeństwo świata”) do jednej z dwóch kategorii wartości – lokalnych lub ogólnych. Nie analizowano ich poprawności, ponieważ przyjęty podział na kategorie miał charakter arbitralny. Wskaźnikiem zmiennej zależnej był uśredniony czas kategoryzacji wszystkich etykiet słownych pojęć aksjologicznych.

Sposób pomiaru i wskaźnik zmiennej niezależnej – manipulacja eksperymentalna. Zmienna niezależna – selektywne wzbudzenie automatycznego vs refleksyjnego systemu wartościowania – została zoperacjonalizowana poprzez zastosowanie manipulacji eksperymentalnej (automatyczny), mającej na celu aktywizację systemu wartościowania automatycznego vs refleksyjnego (refleksyjny). W grupie kontrolnej niespecyficznym aktywowano system poznawczy.

W warunkach eksperymentalnych automatycznych wywoływano reakcje afektywne, prezentując materiał zdjęciowy – fotografie przedstawiające drastyczne sceny (jak np. zdjęcia ofiar wypadków drogowych).

Prezentacja fotografii miała na celu wywołanie negatywnych napięć emocjonalnych ze względu na szczególnie potencjalny regulacyjny reakcji afektywnych o negatywnym znaku (por. Czapiński, 1988a; 1988b; 1985). Osoby badane proszono o kategoryzowanie fotografii do dwóch kategorii: „raczej przykre” i „bardzo przykre”.

W warunkach eksperymentalnych refleksyjnych prezentowano szereg argumentów reprezentujących postawy „za” i „przeciw” określonym rozwiązaniom kontrowersyjnych problemów społecznych, takich jak kwestia legalizacji związków homoseksualnych i usprawnienia procedury adopcyjnej. Zadanie osób badanych polegało na klasyfikowaniu argumentów do dwóch kategorii: „argument za” i „argument przeciw” danemu rozwiązaniu.

Grupa kontrolna wykonywała zadania neutralne: prezentowano w niej wielocyfrowe pary liczb – takich samych lub różniących się detalami (np. miejscem przecinka czy kolejnością cyfr). Zadaniem badanych było porównywanie par liczb i klasyfikowanie ich do dwóch kategorii: „identyczne” lub „różne”.

Zadania wprowadzające manipulację eksperymentalną włączono do Testu Utajonych Skojarzeń w taki sposób, że stanowiły one jego integralną część, różniąc się od pozostałych zadań jedynie rodzajem zastosowanego materiału. Powstały trzy równoległe wersje zmodyfikowanego testu – dwie dla grup eksperymentalnych i jedna dla grupy kontrolnej. Wszystkie bodźce w zadaniach wprowadzających manipulację prezentowano w kolejności losowej.

Narzędzie pomiaru i wskaźnik zmiennej pośredniczącej. Zmienna pośrednicząca – stopień odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych – została zoperacjonalizowana jako wielkość różnicy między zbiorem wartości spostrzeganych jako ważne dla innych ludzi a zbiorem wartości uznanych za ważne przez podmiot.

Do pomiaru stopnia odrębności osobistego systemu pojęć aksjologicznych skonstruowano Kwestionariusz Wartości. W kwestionariuszu wykorzystano zestaw wartości zaczerpniętych z narzędzia opracowanego przez Schwartz (1994) na zasadach analogicznych do konstrukcji Kwestionariusza Spostrzegania Społecznego, stosowanego do pomiaru deskryptywnej „odrębności schematowej” JA od innych obiektów społecznych (por. Jarymowicz, 1994).

Kwestionariusz Wartości składał się z dwóch części, z których każda zawierała ten sam zestaw 57 haseł, ale inną instrukcję. Instrukcja koncentrowała uwagę badanych kolejno na wartościach spostrzeganych jako „kierujące życiem innych ludzi” w I części kwestionariusza oraz na wartościach „kierujących życiem ich samych” w części II. W każdej z części zadanie badanego polegało na wskazaniu dziesięciu najważniejszych wartości. Część I i II wypełniane były osobno, aby badani nie mogli świadomie wpłynąć na stopień zgodności wartości wybranych w obydwu częściach.

Porównanie zbioru wartości wskazanych w toku dwóch odrębnych operacji (jako ważnych dla innych oraz jako ważnych dla siebie) było podstawą do obliczenia wskaźnika stopnia odrębności (OPA), który wyrażał się liczbą etykiet wartości zaznaczonych w części dotyczącej innych ludzi i zarazem nie zaznaczonych w części dotyczącej badanego. Następnie dokonywano podziału badanych ze względu na wartości wskaźnika do dwóch grup: o relatywnie niskim oraz o relatywnie wysokim stopniu odrębności osobistego zbioru wartości aksjologicznych (odpowiednio niski OPA i wysoki OPA).

Przebieg badania

Badania przeprowadzono w dwóch etapach. W pierwszym etapie, w warunkach grupowych badani wypełniali Kwestionariusz Wartości, zaczynając od części wymagającej wskazania wartości spostrzeganych jako ważne dla innych ludzi i przechodząc do części dotyczącej samego badanego. Taka kolejność została podyktowana szczególnym znaczeniem JA jako obiektu percepcji – starano się w ten sposób uniknąć odnoszenia wartości wskazywanych jako ważne dla innych do wartości wskazanych w odniesieniu do własnej osoby. W drugim etapie przeprowadzono indywidualne badanie komputerowe Testem Utajonych Skojarzeń (IAT). Badani wykonywali zadania w ramach jednej z trzech wersji programu komputerowego odpowiadającego trzem warunkom badania. Osoby badane przydzielano losowo do jednej z grup eksperymentalnych lub grupy kontrolnej. Pomiar zmiennej

DOROTA RUTKOWSKA

zależnej był bezpośrednio poprzedzany manipulacją eksperymentalną.

Osoby badane

W badaniu I wzięło udział 59 studentów I i II roku Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego. Liczebności oraz średnie wartości wskaźnika zmiennej zależnej w badanych grupach, wyróżnionych ze względu na warunki badania oraz wartości wskaźnika OPA, przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1.

Średnie wartości czasu kategoryzacji w grupach badanych wyróżnionych ze względu na warunki badania oraz wartość wskaźnika OPA w badaniu I

Grupy badanych	Warunki badania			Średnie i liczebności w grupach OPA
	kontrolny	automatyczny	refleksyjny	
Niski poziom OPA	$M = 1106,76$ $n = 8$	$M = 1564,64$ $n = 10$	$M = 2270,1$ $n = 7$	$M = 1647,17$ $n = 25$
Wysoki poziom OPA	$M = 1428,18$ $n = 12$	$M = 1568,62$ $n = 10$	$M = 1505,99$ $n = 12$	$M = 1500,93$ $n = 34$
Średnie i liczebności w warunkach badania	$M = 1267,47$ $n = 20$	$M = 1566,63$ $n = 20$	$M = 1889,04$ $n = 19$	$M = 1547,24$ $n = 59$

Wyniki badania

Wykonano 2-czynnikową analizę wariancji. Poziomy jednego czynnika odpowiadały warunkom badania.

Poziomy drugiego czynnika odpowiadały relatywnie niższym vs wyższym wartościom wskaźnika

OPA. Wariancje w porównywanych podgrupach były homogeniczne.

Uzyskano istotny efekt główny (por. rys. 1) warunków badania oraz efekt interakcyjny warunków badania i

stopnia odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych (por. rys. 2). Efekt główny stopnia odrębności

osobistego zbioru pojęć aksjologicznych jest nieistotny statystycznie.

Przeprowadzono analizy porównawcze między grupami różniącymi się rodzajem zastosowanej manipulacji eksperymentalnej. Przy założonym poziomie istotności $p < 0,05$ analizy wykazały zróżnicowanie średniego czasu kategoryzacji między warunkami refleksyjnym i kontrolnym. W warunku refleksyjnym czasy kategoryzacji były istotnie dłuższe niż w warunku kontrolnym, zaś zróżnicowanie czasów kategoryzacji w warunkach automatycznym i refleksyjnym nie osiągnęło poziomu istotności statystycznej.

Ponownie przeprowadzono porównania międzygrupowe. Przy założonym poziomie istotności $p < 0,05$ analiza wykazała istotnie statystycznie dłuższy średni czas kategoryzacji w grupie osób o relatywnie niskim OPA w warunku refleksyjnym niż we wszystkich pozostałych porównywanych grupach oraz brak różnic między innymi grupami wyróżnionymi w badaniu.

Zatem w badaniu I okazało się, że selektywna aktywizacja refleksyjnego systemu wartościowania wydłuża czas operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych, ale jedynie u osób o niskim OPA. Czasy kategoryzacji w tej grupie osób były wyraźnie zróżnicowane w różnych warunkach badania, a u osób o wysokim OPA – nie różniły się między sobą w poszczególnych warunkach badania.

Rys. 2. Średnie czasy kategoryzacji etykiet słownych pojęć aksjologicznych w warunkach automatycznym, refleksyjnym i kontrolnym w grupach osób o relatywnie niskim i wysokim OPA ($F = 3,60$; $df = 2$; $p < 0,04$)

BADANIE II

Uzyskany w badaniu I wynik, świadczący o mniejszej podatności osób mających wyższy stopień odrębności osobistego systemu pojęć aksjologicznych na wpływ uprzedniej aktywizacji jednego z systemów wartościowania (wyrażającej się podobnym tempem reagowania w warunkach kontrolnych oraz w warunkach wzbudzenia systemu automatycznego i refleksyjnego), sugerował, że możliwe jest nawykowe, wpływające na przebieg procesów automatycznych posługiwanie się takimi pojęciami.

Pytania badawcze

Przyjąwszy, że najwyższą formą pojęcia aksjologicznego jest jego podmiotowa konceptualizacja i umiejętność operowania tą wypracowaną treścią bez dodatkowych, zewnętrznych wskazówek, w badaniu II poszukiwano odpowiedzi na pytanie o to, czy zaobserwowane w badaniu I wyniki zostaną stwierdzone również wtedy, gdy kategorie i klasyfikowane do nich etykiety słowne wartości zostaną nazwane terminami abstrakcyjnymi, nie prowokującymi aktualizacji reprezentacji żadnych konkretnych obiektów.

Hipotezy badawcze

Sformułowano trzy hipotezy. W dwóch hipotezach (II i III) ponownie uwzględniono zmienną „stopień odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych”, ale hipotezy te miały już tym razem charakter kierunkowy, oparty na wynikach badania I. Oczekiwano, że:

Hipoteza I: Tempo operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych będzie szybsze w warunkach uprzedniego wzbudzenia automatycznego systemu wartościowania niż w warunkach wzbudzenia systemu refleksyjnego.

Hipoteza II: Tempo operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych będzie szybsze u osób o relatywnie wysokim niż u osób o relatywnie niskim stopniu odrębności osobistego zbioru takich pojęć.

Hipoteza III: Tempo operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych będzie u osób o różnym stopniu odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych zróżnicowane bądź nie – w zależności od rodzaju wzbudzonego systemu wartościowania: (1) w sytuacji wzbudzenia systemu refleksyjnego będzie ono szybsze u osób o wysokim niż u osób o niskim stopniu odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych; (2) w sytuacji wzbudzenia automatycznego systemu wartościowania zróżnicowanie nie wystąpi.

Metoda i przebieg badania

W badaniu II metoda była podobna do tej, którą zastosowano w badaniu I. Hipotezy weryfikowano w schemacie

DOROTA RUTKOWSKA

międzygrupowym, przy wykorzystaniu dwóch warunków manipulacji eksperymentalnej – automatycznego i refleksyjnego – oraz warunku kontrolnego. Podobnie też wyłoniono dwie grupy różniące się stopniem odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych.

Do pomiaru zmiennej zależnej, zoperacjonalizowanej jako czas kategoryzacji etykiet słownych pojęć aksjologicznych, zastosowano Test Utajonych Skojarzeń. W odróżnieniu jednak od badania I, przedmiotem pomiaru była kategoryzacja wartości ze względu na nie same, a nie na obiekt, do którego się one odnoszą. W tym celu, jako materiał słowny podlegający kategoryzacji, wykorzystano listę 16 etykiet słownych, oznaczających abstrakcyjne wartości i idee (takie jak równość, sprawiedliwość, tolerancja itp.) pozbawione obecności kontekstu. Kategorie, do których klasyfikowano pojedyncze wartości, określono jako wartości tradycyjne oraz nowoczesne. Uznano, że odmiennie niż w badaniu I, gdzie kategoryzację ułatwiał kontekst obiektu, do którego odnosiła się kategoryzowana wartość, zadanie użyte w badaniu II wymagało odwołania się do standardów podmiotowych ze względu na niejednoznaczność kategoryzowanego materiału. W tym sensie kategoryzację tę uznano za zadanie trudne poznawczo.

Pomiar stopnia odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych odbywał się przy wykorzystaniu Kwestionariusza Wartości w postaci niezmienionej w stosunku do użytej w badaniu I. Procedura badania II również nie różniła się od zastosowanej w badaniu poprzednim.

Osoby badane

W badaniu II wzięło udział 58 studentów I i II roku Wydziału Psychologii UW. Liczebności oraz średnie wartości wskaźnika zmiennej zależnej w grupach badanych wyróżnionych ze względu na warunki badania oraz wartości wskaźnika OPA zostały przedstawione w tabeli 2.

Tabela 2.

Średnie wartości czasu kategoryzacji w grupach badanych wyróżnionych ze względu na warunki badania oraz wartość wskaźnika OPA w badaniu II

Grupy badanych	Warunki badania			Średnie i liczebności w grupach OPA
	kontrolny	automatyczny	refleksyjny	
Niski poziom OPA	$M = 1854,63$ $n = 10$	$M = 1665,15$ $n = 5$	$M = 1565,33$ $n = 7$	$M = 1695,04$ $n = 22$
Wysoki poziom OPA	$M = 1330,29$ $n = 9$	$M = 1486,93$ $n = 15$	$M = 1365,61$ $n = 12$	$M = 1394,28$ $n = 36$
Średnie i liczebności w warunkach badania	$M = 1592,46$ $n = 19$	$M = 1576,04$ $n = 20$	$M = 1465,47$ $n = 19$	$M = 1525,75$ $n = 58$

Wyniki badania

Efekt główny warunków badania oraz efekt interakcyjny warunków badania i stopnia odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych okazały się nieistotne statystycznie. Uzyskano natomiast istotny statystycznie efekt główny stopnia odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych (por. rys. 3).

Rys. 3. Średnie czasy kategoryzacji etykiet słownych pojęć aksjologicznych w grupach osób o relatywnie niskim i wysokim poziomie OPA ($F = 5,24$; $df = 1$; $p < 0,03$)

Średni czas uznanej za trudną kategoryzacji etykiet słownych pojęć aksjologicznych był istotnie krótszy w grupie osób o wysokim niż u osób o niskim stopniu odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych.

W badaniu I wystąpiło istotne zróżnicowanie wyników uzyskanych w grupie eksperymentalnej, w której wzbudzano system refleksyjny, w stosunku do grupy kontrolnej w zakresie tempa operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych: grupa kontrolna charakteryzowała się szybszym tempem operowania etykietami słownymi pojęć aksjologicznych niż grupa, w której aktywizowano refleksyjny system wartościowania. Natomiast widoczne na rys. 1 zróżnicowanie tempa operowania pojęciami aksjologicznymi w warunkach aktywizacji systemu automatycznego i refleksyjnego – zgodne z hipotezą – nie okazało się istotne, mimo że efekt tego typu uzyskano w poprzednich badaniach (por. Rutkowska, 2002)². Uzyskany w badaniu efekt interakcyjny kieruje uwagę na dwa rezultaty. Po pierwsze, skutki selektywnej aktywizacji systemów automatycznego i refleksyjnego są zróżnicowane w grupach osób różniących się stopniem odrębności osobistego systemu pojęć aksjologicznych – osoby z grupy o względnie wysokim stopniu odrębności dokonywały kategoryzacji w takim samym tempie bez względu na warunki badania, podczas gdy osoby o względnie niskim stopniu odrębności dokonywały takich samych kategoryzacji istotnie szybciej w warunkach wzbudzenia systemu automatycznego niż refleksyjnego. Ta konfiguracja wyników sugeruje, że osoby o wyższym stopniu odrębności zbioru pojęć aksjologicznych są – w porównaniu z osobami o względnie niższym stopniu odrębności – mniej zależne od czynników sytuacyjnych.

Po drugie, osoby o różnym stopniu odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych nie różniły się tempem kategoryzowania w warunkach wzbudzenia automatycznego systemu wartościowania – z założenia bardziej uniwersalnego, danego wszystkim i mniej różnicującego ludzi. Grupy te różniły się natomiast w warunkach wzbudzenia systemu refleksyjnego: wolniejsze było tempo kategoryzowania u osób o niskim niż u osób o wysokim stopniu odrębności. Rezultat ten mógłby wydawać się paradoksalny w kontekście założenia o nawykowej skłonności osób o ukształtowanym systemie pojęć aksjologicznych do posługiwania się refleksją, która przecież wymaga czasu. Z drugiej strony, w świetle założenia o dwojakim znaczeniu interpretacyjnym wskaźnika czasu reakcji, uzyskany wynik może dowodzić większej sprawności takich osób w operowaniu pojęciami aksjologicznymi.

Wyniki badania II przemawiają za taką interpretacją. W badaniu tym zastosowano zadania angażujące operacje bardziej złożone i wymagające odwołania się do standardów podmiotowych, z braku innych wskazówek ułatwiających kategoryzację. W takiej sytuacji nie stwierdzono ani samodzielnego wpływu selektywnej aktywizacji systemów wartościowania, ani też wpływu interakcyjnego takiej aktywizacji w powiązaniu z poziomem odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych. Okazało się, że bez względu na rodzaj wzbudzonego uprzednio systemu, osoby o wyższym stopniu odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych operowały takimi pojęciami szybciej aniżeli osoby o niższym stopniu odrębności. Decydujące okazało się więc zróżnicowanie badanych ze względu na zmienną dyspozycyjną, nie zaś ze względu na warunki sytuacyjne. Stwierdzone szybsze tempo operowania pojęciami aksjologicznymi u osób o wyższym niż u osób o niższym stopniu odrębności osobistego zbioru pojęć aksjologicznych może być świadectwem sprawności w posługiwaniu się takimi pojęciami i następstwem ich ukształtowania się w umyśle.

BIBLIOGRAFIA

- Bargh, J. A. (1994). The four horsemen of automaticity: Awareness, intention, efficiency and control in social cognition. W: R. S. Wyer, T. K. Srull (red.), *Handbook of social cognition* (s. 1-40). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bargh, J. A. (1999). Automatyzmy dnia powszedniego. *Czasopismo Psychologiczne*, 5, 3, 209-256.
- Bobryk, J. (1981). *Spoleczne podstawy „JA podmiotowego”*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czapiński, J. (1985). *Wartościowanie – zjawisko inklinacji pozytywnej: o naturze optymizmu*. Wrocław: Ossolineum.
- Czapiński, J. (1988a). O naturze i funkcji procesów wartościowania. W: B. Wojciszke (red.), *Studia nad procesami wartościowania* (s. 13-35). Wrocław: Ossolineum.
- Czapiński, J. (1988b). *Wartościowanie – efekt negatywności: o naturze realizmu*. Wrocław: Ossolineum.
- Damasio, A. R. (1999). *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*. Poznań: Dom Wydawniczy „Rebis”.
- Damasio, A. R. (2000). *Tajemnica świadomości. Jak ciało i emocje współtworzą świadomość*. Poznań: Dom Wydawniczy „Rebis”.
- Gołąb, A., Reykowski, J. (1985). *Studia nad rozwojem standardów ewaluacyjnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Gołąb, A. (1978). Geneza procesów wartościowania. W: J. Reykowski (red.), *Teoria osobowości a zachowania prospołeczne* (s. 31-57). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Gołąb, A. (1999). *Selektywne zapamiętywanie informacji jako wskaźnik postaw moralnych*. Warszawa: Wydawnictwo IP PAN.

² W tym kontekście warto jednak odnotować, że w poprzednich badaniach procedura nie uwzględniała zadań zawartych w Kwestionariuszu Wartości, co miało miejsce w badaniu I. Wypełnienie tego kwestionariusza wymagało posłużenia się refleksją, co mogło wpłynąć na aktywizację systemu refleksyjnego u wszystkich badanych – nie zaś tylko u tych osób, u których system ten był celowo pobudzany przez zastosowanie manipulacji eksperymentalnej.

WPLYW UPREDNIEJ AKTYWIZACJI SYSTEMU WARTOŚCIOWANIA ...

- Greenwald, A. G., Banaji, M. (1995). Utajone poznanie społeczne. Postawy, wartościowanie siebie, stereotypy. *Przegląd Psychologiczny*, 38, 1, 11-63.
- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., Schwartz, J. L. K. (1998). Measuring individual differences in implicit social cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1464-1480.
- Jarymowicz, M., Karwowska, D. (2001). Hipotetyczne związki struktury Ja z podatnością na wpływ afektu: dane dotyczące roli dystynktywności schematu Ja. W: M. Jarymowicz (red.), *Pomiędzy afektem a intelektem. Poszukiwania empiryczne* (s. 201-214). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M., Ohme, R. K. (red.) (1997). Utajony wpływ afektu na przetwarzanie informacji. *Studia Psychologiczne* (numer specjalny) 35, 1.
- Jarymowicz, M., Ohme, R. K. (red.) (2001). Utajone poznanie społeczne. Nowe Perspektywy. *Studia Psychologiczne* (numer specjalny) 39, 2.
- Jarymowicz, M. (1997). Dociekania nad naturą emocji: o emocjach bez świadomości i emocjach bez spontaniczności. *Czasopismo Psychologiczne*, 3, 3, 153-170.
- Jarymowicz, M. (1999). O jednym z tropów w myśleniu Janusza Reykowskiego: reakcje afektywne i sądy ewaluatywne jako formy wartościowania. *Studia Psychologiczne*, 37, 2, 65-75.
- Jarymowicz, M. (red.) (1993). *To know self – to understand others*. Delft: Eburon.
- Jarymowicz, M. (red.) (1994). *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Jarymowicz, M. (red.) (2001). *Pomiędzy afektem a intelektem. Poszukiwania empiryczne*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. W: T. Lickona (red.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues* (s. 31-53). New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Krzemionka, D. (1993). The self-distinctness and standards used in evaluating the similar and dissimilar partner. W: M. Jarymowicz (red.), *To know self – to understand others* (s. 109-125). Delft: Eburon.
- LeDoux, J. (1998). Mózgowe interakcje poznawczo-emocjonalne. W: P. Ekman, R. J. Davidson (red.), *Natura emocji: podstawowe zagadnienia* (s. 190-197). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- LeDoux, J. (2000). *Mózg emocjonalny. Tajemnicze podstawy życia emocjonalnego*. Poznań: Media Rodzina.
- Maison, D., Bruin, R. (1999). Test utajonych skojarzeń (IAT) Greenwalda: metoda badania utajonych postaw. *Studia Psychologiczne*, 37, 1, 61-81.
- Maison, D. (1997). Wpływ utajonych sygnałów afektywnych na formułowanie ocen. *Studia Psychologiczne*, 35, 1, 41-56.
- Murphy, S. T., Zajonc, R. B. (1994). Afekt, poznanie i świadomość: rola afektywnych bodźców poprzedzających eksponowanych w warunkach optymalnych i suboptymalnych. *Przegląd Psychologiczny*, 3, 261-299.
- Necka, E. (2000). *Pobudzenie intelektu: zarys formalnej teorii intelektu*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawnictw Prac Naukowych UNIVERSITAS.
- Obuchowski, K. (1993). *Człowiek intencjonalny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ohme, R. K., Jarymowicz, M., Reykowski, J. (red.) (2001). *Automatyzmy w procesach przetwarzania informacji*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN–Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej.
- Ohme, R. K., Jarymowicz, M. (red.) (1999). Utajony wpływ afektu na procesy poznawcze. Wybrane metody badań. *Studia Psychologiczne* (numer specjalny) 37, 1.
- Pawluczuk, P. (1993). *Indywidualizacja a tolerancyjność wobec obcych* (niepublikowana praca magisterska, Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego).
- Piaget, J. (1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa: PWN.
- Piber-Dąbrowska, K. (2001). O związkach między refleksyjnym i automatycznym przetwarzaniem informacji dotyczących kategorii społecznej. W: M. Jarymowicz (red.), *Pomiędzy afektem a intelektem. Poszukiwania empiryczne* (s. 155-175). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Reykowski, J. (1988). Źródła procesów ewaluatywnych i ich funkcje regulacyjne. W: B. Wojciszke (red.), *Studia nad procesami wartościowania* (s. 37-53). Wrocław: Ossolineum.
- Reykowski, J. (1990). Rozwój moralny jako zjawisko wielowymiarowe. W: J. Reykowski, N. Eisenberg, E. Staub (red.), *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania* (s. 33-58). Wrocław: Ossolineum.
- Rutkowska, D. (2002). *Operowanie pojęciami aksjologicznymi w warunkach wzbudzenia automatycznego bądź refleksyjnego systemu wartościowania* (niepublikowana praca doktorska, Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego).
- Szuster, A. (1994). O uwarunkowaniach zdolności miłowania innych: poznawcze wyodrębnienie własnej osoby a przychylność innym. W: M. Jarymowicz (red.), *Poza egocentryczną perspektywą widzenia siebie i świata* (s. 87-104). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wolak K. (1993). Cognitive self-distinctness and effectiveness of emotional control training. W: M. Jarymowicz (red.), *To know self – to understand others* (s. 61-75). Delft: Eburon.